

Rita Regina Trimonienė
(Szawle)

Polityka jagiellońska a kształtowanie się litewskiego narodu politycznego w końcu XV — I połowie XVI wieku

Kiedy rozpatruje się tematykę rozwoju narodu, kształtowania się świadomości narodowej w literaturze Europy Zachodniej i Środkowej, od dawna już, obok czynników gospodarczych, politycznych i ideologicznych, podkreśla się rolę państwa. Państwo w średniowieczu, według Benedykta Zientary, nie tylko tworzy ramy, w których wytwarza się naród. W trakcie formowania się grupy rządzącej państwem tworzy jednocześnie środowisko, w którym najwcześniej kształtuje się świadomość narodowa¹.

W średniowieczu królestwo nigdy nie było rozumiane jedynie jako terytorium rządzone przez króla. Królestwo tworzyło „naród” (gens, natio, populus), który łączyły wspólne tradycje, zwyczaje, prawo i pochodzenie. Królestwo jako twór rządowy, poprzez wspólne prawo oraz formę kierowania, pomagało stworzyć poczucie solidarności między jego podmiotami i „zmuszało” je do nazywania się narodem. Jednak średniowiecznego narodu i królestwa nie możemy utożsamiać ze współczesnym narodem i państwem. Dlatego angielska mediewistka S. Reynolds zaproponowała średniowieczne określenie „gentes” zamiast nacja, które powinno być tłumaczone jako „na-

¹ B. Zientara, *Kilka uwag o narodzie politycznym w średniowieczu. Pojęcia „Volk” i „Nation” w historii Niemiec*, Poznań 1980, s. 183. Kwestię kształtowania się narodu politycznego na Litwie rozpatrywali: J. Suchocki, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wlk. Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne”, t. 48 (1983), z. 1/2, s. 31-78; M. Jučas, *Lietuvių politinės tautos genėzė*, „Kultūros barai”, 1998, nr 8/9, s. 92-96; nr 10, s. 75-81.

ród” (a people), a nie jako „plemiona” (które istniały we wczesnym średniowieczu). Naród jest nazwą bardziej neutralną aniżeli „nacja” czy „populus”². Już w X wieku w zabytkach piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego utrwalona została idea narodu jako wspólnoty posiadającej wspólne zwyczaje, prawo i pochodzenie, chociaż same narody były jeszcze w stadium formowania się. W Europie Środkowej — w regionie „forpocztowym”, już w XI wieku (na przykład na Węgrzech) również możemy znaleźć ślady kształtowania się świadomości narodowej. Lecz na Węgrzech, w Czechach i w Polsce znaczną rolę spełniali imigranci oraz koloniści z Europy Zachodniej. Na przykład król Węgier Stefan (zm. 1038) sądził, że królestwo z jednym językiem i jednym sposobem życia (unius linguae uniusque moris regnum) będzie słabe. Natomiast cudzoziemcy z różnymi językami, zwyczajami, kulturą i jej wytworami, umiejętnością innych sposobów walki wzbogacają państwo oraz zatrzymują wrogów. Podobny pogląd możemy zauważyć także w listach wielkiego księcia litewskiego Giedymina w latach 1323-1324 do miast Europy Zachodniej i papieża, które były też swoistym programem ekonomicznym. Giedymin, który tytułował się „lethpanorum ruthenorumque rex”, legatom papieża oświadczył: „Niech chrześcijaństwo chwałę Boga na swój sposób, niech Rusini (Rutheni) służą według swojego zwyczaju, Polacy też swoim sposobem, natomiast my czcimy według swojego zwyczaju i wszyscy posiadamy jednego Boga”³. Giedymin wydzielił odrębne zwyczaje i wiarę litewskiego narodu, które jego członków łączyły w pojęcie „my”, chociaż sam był również księciem Rusi. Później Witold w czasie pertraktacji z Zakonem Niemieckim o Żmudź twierdził, że Żmudzini to ten sam litewski naród: „Wszystko są jednym, jedna ziemia i ci sami ludzie”. O tym świadczy ten sam język na obu ziemiach, to samo pochodzenie. Oprócz tego wszyscy Żmudzini nazywani są Litwinami (Lithuanos)⁴. Trzeba podkreślić, że kształtowanie się pojęcia państwa, tytułowanie władcy i narodu nie zbiegły się we wczesnym średniowieczu. Powstanie „politycznego narodu” czyli „conventiones generales” jest powiązane z tworzeniem się systemu stanowej reprezentacji.

Kształtowanie się monarchii stanowej w Europie Środkowej rozpoczęło się wtedy, gdy Europę Zachodnią ogarnął pierwszy kryzys feudalny (1300-1450)⁵. W Czechach, na Węgrzech, w Polsce monarchie stanowe formowały się w końcu XIV i w XV wieku. Lecz w Europie Środkowej składowe elementy monarchii stanowej były inne niż na Zachodzie, ponieważ w par-

² S. Reynolds, *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*, Oxford 1984, s. 250-255.

³ Z. Ivinskis, *Lietuvos istorija. Iki Vytauto Didžiojo mirties*, Vilnius 1991, s. 229.

⁴ *Codex epistolaris Vitoldi m. ducis Lithuaniae, 1376-1430*, Cracoviae 1882, s. 468.

⁵ J. Szűcs, *The three historical regions of Europa*, „Acta Historica academiae scientiarum Hungaricae”, 1983, t. 29 (2-4), s. 156.

lamentach nie były reprezentowane miasta⁶. Tak więc w Europie Środkowej pojęcie „narodu politycznego” nie obejmowało ich mieszkańców. Według S. Russockiego, w Polsce, już w XVI wieku termin „naród” stał się synonimicznym z mocno już rozwarstwowanym stanem szlacheckim⁷. Na Litwie, na wschodnich peryferiach Europy Środkowej, takie „wykrzywienie” struktury „narodu politycznego” było jeszcze większe. Od drugiej połowy XV wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL) zachodziły wielkie przemiany w sferze społeczno-politycznej. 32 artykuł przywileju z 1492 roku zabraniał wprowadzać plebejuszy do grona szlachty i, co należy podkreślić, w gruncie rzeczy zalegalizował hermetyczność stanu szlacheckiego. Pod względem rozwoju stosunków państwowych był to początek tworzenia monarchii stanowej. Wskazuje na to również wzrost znaczenia panów rady w czasach Kazimierza Jagiellończyka. Jeżeli w 1492 r. władcą WKL był „prawomocny dziedzic i gospodar” (*verus legitimus haeredes ac dominus naturales*), to później tylko „dziedzic i prawomocny spadkobierca”, który otrzymał ograniczone prawa najwyższej instytucji państwowej⁸. Rada panów otrzymała moc ustawodawczą. I chociaż w 1507 r. szlachta została dopuszczona do obrad sejmowych, to nadal mogła tylko towarzyszyć panom. Kanclerz WKL, wojewoda wileński Olbracht Gasztołd tak określił rolę szlachty na sejmie: „Co król z panami postanawiają, to szlachta musi spełniać”⁹. Dopiero w 1566 r. II Statut stanowił, że wszystkie sprawy państwa byłyby rozwiązywane tylko w sejmie przez panów i przedstawicieli szlachty¹⁰.

Proces konsolidacji politycznych sił w WKL rozpoczął się w XV w. i zdecydował o tym, że „naród polityczny” objął nie tylko Litwę (właściwą), ale i członków elit lokalnych z ruskich prowincji. Wielkie Księstwo Litewskie formowało się jako wielonarodowe państwo i to nie był jedyny tego typu przypadek. Taką samą drogę przeszła większość państw we wczesnym średniowieczu (np. państwo Franków). Lecz Europa XV-XVI to głównie państwa jednorodne pod względem narodowym. Osobliwością Wielkiego Księstwa Litewskiego był nie tyle jej wielonarodowy charakter, co jego podział na dwie części — katolicką Litwę i prawosławne ziemie Rusinów albo Ruthenów (czyli współczesne ziemie Białorusi i Ukrainy). Większość współczesnych, którzy opisywali w tym czasie WKL, akcentowało ten dwoiśny charakter państwa. Sąsiadujące z WKL Królestwo Polskie także nie było jednorodne etnicznie. Tworzyły je Małopolska i Wielkopolska, zie-

⁶ *Mitteilungen der österreichischen geographischen gesellschaft*, Wien 1990, s.195; J. Szücs, *The three...*, s.155.

⁷ S. Russocki, *Monarchie stanowe środkowo-wschodniej Europy XV-XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 84, Warszawa 1977, nr 1, s. 78.

⁸ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529*, Poznań 1841, s. 58; C. Лазутка, *І Литовскай Статут*, Вільнюс 1982, с. 130-131.

⁹ „Acta Tomiciana”, *Posnaniae*, t. 11, nr 214, s. 163.

¹⁰ M. Jučas, *Lietuvių politinės tautos genezė*, „Kultūros barai”, nr 10, s. 76-77.

mie ruskie oraz od 1527 r. — Mazowsze. Lecz prawosławni Rusini stanowili niewielką część mieszkańców koronnych ziem ruskich. Większość osób sprawujących urzędy na Rusi Koronnej ulegała procesowi polonizacji lub przybyła z Polski¹¹. Sytuacja zmieniła się, kiedy w 1569 r. do Korony Polskiej zostały przyłączone (oprócz Podlasia) województwa wołyńskie i kijowskie oraz pozostała część Podola — województwo braclawskie. Wschodni sąsiad Litwy — szybko wzmacniające się państwo moskiewskie — w drugiej połowie XV i w pierwszej połowie XVI wieku powiększało swoje terytorium, zbierając ruskie ziemie wchodzące kiedyś w skład Rusi Kijowskiej. Tempo centralizacji litewskiego państwa, wpływ zewnętrznych czynników na wewnętrzne stosunki decydowały o przebiegu formowania się „narodu politycznego” w skali całego państwa.

W 1387 r., kiedy Litwa przyjęła chrzest z Zachodu i kiedy katolicyzm stał się religią państwową, a szczególnie w 1413 r., po zatwierdzeniu aktem horodelskim administracyjnego porządku województw i prawa zajmowania urzędów tylko przez katolików, prawosławni przedstawiciele ziem ruskich nie mogli uczestniczyć w aktywnej politycznej działalności. To budziło ich niezadowolenie. Przywileje z 1432 i 1434 r. zrównały wolności i prawa ziem ruskich z Litwą. Dla feudałów tych ziem formalnie otworzyły się drogi do wysokich stanowisk w administracyjnym systemie WKL, choć nadal utrzymano postanowienia z Horodła dotyczące sprawowania urzędów wojewody i kasztelana wileńskiego i trockiego. Według badań Jerzego Suchockiego, w okresie do 1492 roku około 37% elity politycznej Litwy stanowiły rodziny ruskie¹². O początku konsolidacji „narodu szlacheckiego” w skali całego państwa świadczy fakt, że gdy w 1494 roku na zjeździe w Lewoczy członkowie dynastii panującej zdecydowali się podzielić WKL na dwie części — Kijów i Litwę, sejm (dokładniej zjazd rady panów), w którym uczestniczyli również przedstawiciele ziem ruskich, jednogłośnie odrzucił takie zamiary¹³. Kiedy w lipcu 1499 r. na wileńskim sejmie została zatwierdzona unia między Litwą i Polską, po raz pierwszy była potrzebna aprobatą wszystkich ziem WKL. Z podpisów złożonych pod aktem unii jednak widać, że w sejmie reprezentowane były tylko ziemie Litwy etnicznej i ściśle z nimi związane ziemie białoruskie (Nowogródek, Grodno), ziemia brzeska i bielska. Ziemie ruskie reprezentował jedynie wojewoda połocki Jurij Pacewicz¹⁴.

¹¹ S. Kutrzeba, *Charakter i wartość unijpolsko-litewskiej. Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu Litewskiego*, Wilno 1933, s. 4-6.

¹² J. Suchocki, *Formowanie się...*, s. 74.

¹³ F. Papée, *Jan Olbracht*, Kraków 1936, s. 117.

¹⁴ *Zbiór praw litewskich...*, s. 73. W czerwcu 1499 r. w zgromadzeniu rady hospodarskiej uczestniczyli namiestnik smoleński M. I. Ilinicz, namiestnik braclawski i winnicki, hetman wielki K. I. Ostrogski, namiestnik witebski S. Hlebowicz. CVIA, Metryka Litewska, K. 5, L. 110a, 113a.

Mimo tego, państwo nadal nie stanowiło monolitu pod względem etnicznym i religijnym, a także w związku z archaicznym podziałem administracyjnym, pozostałym po patrymonialnej monarchii. Ruś Litewska, Czarna Ruś, ziemia brzeska czyli Podlasie, Polesie były złączone ściśle z Litwą, ziemie żmudzka, połocka, witebska, smoleńska, kijowska, Wołyń, Podole i małe księstwa czernihowsko-siewierskie posiadały inny status w WKL. Te ostatnie z Litwą łączyła umowa wasalna, której warunkiem podstawowym była obrona tych ziem przed Moskwą. Gdy Litwa nie była w stanie uchronić ich przed ciągłymi najazdami książąt moskiewskich w końcu XV wieku, Nowogród Siewierski, Czernihów, Lubecz, Starodub, Homel, Rylsk, Trubczewsk zostały przyłączone do Moskwy¹⁵. Z drugiej strony dążeniem wielkich książąt litewskich było przekazanie lokalnej władzy udzielnych książąt w ręce lokalnych panów i szlachty, czyli przekazanie urzędów lokalnej administracji szlachcie litewskiej (pochodzącej z etnograficznej Litwy). Wystawianie jednakowych przywilejów dla feudałów i miast wszystkich ziem (poczynając od 1447 r. od przywileju Kazimierza, poprzez przywileje z 1492 i 1506 r. i I Statut Litewski) już w końcu XV i początku XVI wieku przyniosło zauważalne rezultaty. Choć w tym czasie WKL czekało jedno z najcięższych doświadczeń: wojna z Moskwą w latach 1499-1503, bunt księcia Michała Glińskiego w 1508 r., utrata Smoleńska w czasie wznowionej wojny moskiewskiej (1512-1514), okazało się, że znaczna część panów z ziem ruskich zachowała lojalność względem Litwy i tylko pod naporem wojennym zmuszeni byli do wybrania innego władcy. Bunt Glińskiego objął wielkie terytorium: od Kijowa, Turowa i Słucka na południu, Słoniemia, Mińska i Nowogródka na zachodzie i Smoleńska na wschodzie. Lecz nie wszyscy mieszkańcy tego wielkiego trójkąta popierali buntowników i chcieli przyłączenia do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Choć na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego jeszcze wiosną 1508 r. panowało całkowite zamieszanie, a zamki atakowane przez buntowników pozostawały bez ochrony, Gliński musiał prosić Wasyla III o pomoc w utrzymaniu tych terytoriów pod swoją władzą. O powodzeniu buntu od początku decydowało nie poparcie ze strony tych ziem, ale ich pasywność. M. E. Byczkowa dostrzegła, że razem z Glińskimi do Moskwy uciekły i pozostały tam na służbie osoby nie posiadające dostatecznego majątku i stabilnej pozycji społecznej¹⁶. W 1514 r. Smoleńsk po poddaniu się Moskwie także nie był jednomyślny. Po bitwie pod Orszą część mieszkańców pod władzą władki Warsonofieja zdecydowała się z powrotem przejść na stronę Zygmunta I Starego. Wrócił też książę Michał Zasławski, który poddał się władzy Moskwy, kiedy pod murami Mścisławia stały potężne oddzia-

¹⁵ W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492-1506)*, Wilno 1930, t. 1-2, s. 18-19.

¹⁶ M. E. Бычкова, *Состав класса феодалов России в XVI в.*, Москва 1986, с. 69.

ły moskiewskich wojsk¹⁷. Później napływ Rusinów z Litwy do Moskwy faktycznie ustał, a nawet następowały sytuacje odwrotne — pojawili się zbiegowie z tamtej strony. Na Litwę starał się powrócić książę Michał Gliški, Iwan Iwaszencow, książę Teodor Michajłowicz Zaslowski i inni¹⁸.

Po przyznaniu Rusinom jednakowych przywilejów z Litwinami panowie z ziem ruskich WKL po prostu obawiali się stracić je w Moskwie, gdzie zakres swobód był o wiele mniejszy. W tym czasie państwo moskiewskie przywilejów stanowych nie posiadało. Dopiero od XVII wieku szlachta mogła (tylko dożywotnio) władać majątkami i tylko bojarzy posiadali prawo dziedziczenia swojej ojcowizny. Wielki książę moskiewski, który od 1514 r. zaczął tytułować się carem, dla swoich poddanych był despota, który mógł z nimi i ich majątkiem czynić wszystko co zechce. W 1547 r. Iwan IV tytułował się carem „chołopów władcy”¹⁹. Zbiegowie z Litwy w państwie moskiewskim tworzyli oddzielną grupę „służących kniaziów” czy „dworzan litewskich”. Nie mogli się oni równać z lokalnymi bojarami, bowiem do końca trzeciego dziesięciolecia nie posiadali prawa uczestniczenia w obradach Dumy Bojarskiej, chociaż w innych kwestiach często mieli więcej praw niż bojarzy moskiewscy (drobni „służący księcia” częściowo utrzymywali swoją ojcowiznę do drugiej połowy XVI wieku).

Proces konsolidacji stanu feudałów przyspieszała również polityka, którą uprawiał wielki książę litewski. W ostatnich latach panowania Kazimierza Jagiellończyka i za rządów Aleksandra oraz Zygmunta Starego polityka zewnętrzna była zorientowana na utrzymanie władzy dynastycznej w całej Środkowej Europie (na Węgrzech, w Czechach i w Polsce), umocnienie się w Prusach, obronie wschodniej granicy państwa od najazdów Tatarów i wojennego parcia Moskwy. Wielkie Księstwo Litewskie stało się podporą Jagiellonów w planach dynastycznych²⁰. Ponieważ elita polityczna WKL była zainteresowana konsolidacją stanu szlacheckiego, jednym ze sposobów takiej polityki było tworzenie unii kościelnej. Wielki książę Kazimierz dążył do wydobycia Rusi Litewskiej spod wpływów Cerkwi moskiewskiej, popierając unię kościelną (tzw. unię florencką), lecz starając się nie przeciwstawiać sobie obu Kościołów.

W 1458 r. została założona niezależna od Moskwy, a podporządkowana patriarche konstantynopolitańskiemu, rezydującemu w Rzymie, metropolia

¹⁷ *Полное собрание русских летописей*, т. 6, Санкт-Петербург 1853, с. 257; А. А. Зимин, *Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой трети XVI в.*, Москва 1988, с. 127.

¹⁸ А. А. Зимин, *Формирование ...*, с. 128; М. Е. Бычкова, *Состав...*, с. 52.

¹⁹ A. Bumblauskas, *Kur buvo Lietuva feodalizmo epochoje? Europa*, Vilnius 1989, s. 167; J. L. Decjusz, *Księga o czasach króla Zygmunta*, Warszawa 1960, s. 85; С. Герберштейн, *Записки о Московии*, Москва 1989, с. 72-74.

²⁰ R. Trimonienė, *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Vidurio Europa XV-XVI a. Sandūroje*, Šiauliai 1996, s. 121-125.

kijowska. Metropolici, mianowani przez wielkiego księcia tak, jak w czasach Kazimierza Jagiellończyka Grigorij Bułgarin (1459-1473), pochodzący z bojarów litewskich Mizael (od 1475), a w czasach Aleksandra Józef Sołtan (1498-1501) byli aktywnymi propagatorami unii. Na orientację wyznaniową ruskich bojarów wpływ miał zakon dominikański oraz zakon bernardynów sprowadzony do Wilna w 1468 roku. Jego podstawową misją było rozprzeszczenie idei unii kościelnej w pogańskich i prawosławnych krajach. Wkrótce bernardyni założyli klasztory w Kownie, Tykocinie, Grodnie, Połocku. Jeżeli do czasów Kazimierza Jagiellończyka parafialna sieć rozwijała się dzięki fundacji wielkiego księcia, to od połowy XV wieku datuje się wyraźny przełom w rozwoju sieci parafialnej w wyniku ciągłych i coraz to liczniejszych fundacji prywatnych. Większość z nich miała miejsce na ziemiach ruskich WKL²¹. Takie rozszerzenie wpływów Kościoła katolickiego na prawosławnym obszarze było ważne zarówno dla centralizacji państwa, jak i dla tworzenia jednolitego „narodu politycznego”. Lecz droga do niego nie była łatwa. Idea unii kościelnej napotkała opór zarówno ze strony mieszkańców Rusi Litewskiej, jak i hierarchii Kościoła katolickiego. Do wewnętrznych stosunków wyznaniowych w Wielkim Księstwie Litewskim wtrącał się również władcy moskiewscy, szczególnie w czasach Aleksandra Jagiellończyka. Eskalacja żądań moskiewskich w kwestiach wyznaniowych w stosunku do Litwy wpłynęła na koncepcję ustanowienia w WKL jednej organizacji kościelnej, jednoczącej społeczeństwo²². Po 1495 r. powrócono do pomysłu unii kościelnej opartej na postanowieniach soboru florenckiego z 1439 roku. O jej wprowadzaniu wiemy z listu Teodora Szestaka pisanego w 1499 r. do Iwana III. Szestak oskarżał metropolitę Józefa Bułharyna i Iwana Sapiechę o prześladowania prawosławnych na Litwie²³. W 1508 r. bunt Michała Glińskiego głosił hasło obrony prawosławia. Wielcy książęta moskiewscy stale oskarżali rządzących WKL o prześladowanie prawosławnych. Idee unijne popierali przedstawiciele takich rodów, jak Olelkowiczowie, Bielscy, Chodkiewiczowie, Sołtanowie, Sapiehowie. Przenikały one również do dolnych warstw feudalnego społeczeństwa. Z drugiej jednak strony Kościół katolicki na Litwie i w Polsce nie przyjął prawosławnych, którzy przeszli na katolicyzm bez powtórnego chrztu. A takich była większość. Krzysztof Pietkiewicz twierdzi nawet, że Aleksander napotkał zdecydowany opór. Powodem tego była rosnąca świadomość narodowa elity litewskiej, która odczuwała związek z wyznaniem katolickim²⁴. Jednak ta sama elita dość często koligaciła się z pra-

²¹ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 66-67.

²² K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 160-161.

²³ *Сборник императорского русского исторического общества*, Петербург 1882, т. 35, с. 273-274.

²⁴ K. Pietkiewicz, *Wielkie...*, s. 171.

wosławnymi. Marcin Gasztołd (zm. około 1483 r.) ożenił się z córką księcia Jurija Holszańskiego, Anną, a jego syn Albrecht (zm. w 1539 r.) z córką Wasilija Wieriejskiego, zbiega z Moskwy (w 1483 r.). Matka Zofii była krewniaczką ostatniego imperatora Konstantynopola. Wojewoda wileński i kanclerz WKL Mikołaj Radziwiłł wziął za żonę księżniczkę Zofię Zasławską. Później tenże Radziwiłł ożenił się Zofią Rogatyńską-Pacewiczówną. Drugą żoną księcia Aleksandra Holszańskiego została Zofia Sudymuntowiczówna, córka kanclerza Olechny. Z tego związku przyszedł na świat Paweł Holszański, późniejszy biskup łucki i wileński. Takich przykładów można wskazać znacznie więcej. Małżeństwo z osobą wyznania katolickiego stwarzało możliwość przejścia prawosławnych na katolicyzm.

W czasach Zygmunta I Starego kwestia unii kościelnej zesłała na dalszy plan, ale panom wyznania prawosławnego ciężko było jeszcze sięgnąć po najwyższe godności w państwie. W 1522 roku — nie bez skandalu — mianowano prawosławnego księcia Konstantego Ostrogskiego kasztelanem trockim. Zygmunt I Stary musiał jednak obiecać, że nie będzie powierzał prawosławnym wyższych urzędów. Obietnica ta jednak nie była przestrzegana. Nie bacząc na przeszkody prawne nieraz wyższe godności WKL przypadały prawosławnym Rusinom²⁵. Dopiero 7 czerwca 1563 r. prawa polityczne prawosławnych zostały całkowicie zrównane z prawami katolików²⁶.

Reformacja odziaływała nie tylko na katolików, lecz i na prawosławnych. Idea unii kościelnej niekiedy przyspieszała zainteresowanie prawosławnych ruchami protestanckimi. Za pierwszą jaskółkę możemy uznać Franciszka Skorynę, który, jak uważano, był unitą, a jego dzieła takie, jak *Ruska Biblia* czy *Apostoł* powstały pod wpływem Reformacji. Prawdopodobne jest to, że kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz (1500-1561) przed przejściem na protestantyzm mógł popierać ideę unii kościelnej, na co mogła mieć wpływ jego żona, katoliczka, Anna Szemetówna. Brat Hieronima, kasztelan wileński Jerzy Chodkiewicz (1505-1572) też mógł przejść na protestantyzm²⁷. Syn Jana Hieronimowicza, Jan Karol (1560-1621) był już katolikiem, wychowankiem kolegium jezuickiego. Leon Sapieha (1557-1633) też przeszedł z prawosławia na luteranizm, potem na kalwinizm. Syn jego brata stryjecznego Jana Piotra, Paweł Jan (1610-1665) był katolikiem, wychowankiem kolegium jezuitów w Braunsbergu (Braniewie).

Po przejściu na protestantyzm szlachta już nie powracała do prawosławia, kolejni przedstawiciele rodów zostawali później gorliwymi katolikami.

²⁵ А. Ярушевич, *Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время*, Смоленск 1897, s. 168, 180.

²⁶ *Archiwum Kom. Prawniczej*, t. 6, s. 298-300; *Акты относящиеся к истории Западной России*, Санкт-Петербург 1848, т. 3, с. 118-120.

²⁷ G. Kirkienė, *Dėl Chodkevičių konfesinių orientacijų XVI a.-Lietuvos katalikų mokslų akademija*. *Metraštinis XII*, Vilnius 1998, s. 342-343.

mi. Różnicę między odmiennymi wyznaniami miała znieść unia brzeska w 1596 r. Odegrała ona wielką rolę, niosąc kulturę zachodnią na ziemie ruskie WKŁ, lecz nie rozwiązała do końca problemów wyznaniowych.

Jednak już w drugiej połowie XVI w. możemy mówić o uformowaniu się litewskiego narodu szlacheckiego, w skład którego weszła także magnateria ziem ruskich. Oczywiście, pewna odrębność etniczna, wyznaniowa oraz pod względem praw ziem i miast pozostała. Odnotowujemy przypadek prośby do wielkiego księcia na sejmie w listopadzie 1551 r. przedstawicieli szlachty żmudzkiej o to, żeby „urzędy ziemi żmudzkiej nie były dawane Litwie ani Rusi i nie mieszkającym (na Żmudzi — R. T.), a tylko Żmudzinom, którzy z ojców i rodziców swoich są tamtejszymi obywatelami, i to za przyczyną starosty, tywunów i szlachty”²⁸. Takie same petycje szlachty żmudzkiej były wręczane także na sejmach w latach 1554 i 1559²⁹. To zaliczenie Litwinów i Rusinów do pojęcia obcych było bardziej dbaniem o swoje stare prawa, tradycje dość konserwatywnej Żmudzi, niż chęcią odróżnienia się od narodu litewskiego ze strony szlachty. Przecież jeszcze ostatecznie nie ustalilo się pojęcie „naród”. Takie dokumenty, jak na przykład akta unii z 1501 i 1569 r., mówią o „narodzie litewskim”, mając na myśli szlachtę litewską i ruską³⁰, natomiast przywilej z 7 czerwca 1563 r. wspomina „naród litewski i naród ruski”³¹.

W tym okresie wśród szlachty ruskiej i litewskiej pojawia się zainteresowanie językiem ojczystym jako podstawą narodowości. Jednak większego wpływu na tworzenie „narodu politycznego” tendencje te nie miały. Chociaż większość szlachty ze swojego etnicznego pochodzenia była Litwinami i Rusinami, mówiła już po polsku, ale miała litewską świadomość państwową. Poczucie świadomości narodowej możemy zauważyć w słowach Jana Karola Chodkiewicza: „Polacy dawno obchodzą się tak, by nas, wiel-

²⁸ S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie. Litwa*, Lwów 1914, s. 200; *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529. Tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, Poznań 1841, s. 461 („Za tym też prosili jehokrolewskoje miłości, aby wrady w ziemi żomojtskoje niebyli dawany ani litwie, ani rusi i neosielym, odno żomojti, kotoryje z otcow i z rodzicow swoich sut’ tamosznije rodiczi osielyje, i to za priczinoju starosty i tiwunow, szlacht”).

²⁹ Tamże, s. 488, 498.

³⁰ *Akta Aleksandra...*, nr 79, 80, 82; *Volumina Legum*, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, t. 1, s. 131; *Дневникъ Люблинскаго сейма 1569 года. Соединение Великаго Княжества Литовскаго съ королевствомъ польскимъ*, Санкт-Петербург 1869, c. 75 („lie wcielienia Xięstwa wielkiego Litewskiego w koronne, tho zadnej miłoszi w sobie nie zamika, bo juz xięstwo zatlumicz sie musi, a narod ten w narod inssi oboczycz by sie tez musial, tak iz braterstwo bicz bi nie mogło, uczyniwssy iednem bratem mniei, to iest, narodem Litewskim”).

³¹ *Акты, относящиеся к истории Западной России*, Санкт-Петербург 1848, т. 3, с. 120 („станъ рыцерскій шляхетскій обоего народу, такъ Литовскаго яко и Рускаго, уживали и съ того ся веселили”).

kie rody litewskie, rozdrażnione do zguby przyprowadzić”³². Już w XV wieku powstała legenda o pochodzeniu Litwinów od Rzymian, która przeciwstawiła Litwinów zarówno Polakom, jak i Rusinom. W XVI wieku legenda ta była modyfikowana. Akcentowano wspólne pochodzenie od Giedyminowiczów (Olelkowiczowie, Słuccy, Chodkiewiczowie, Tyszkiewiczowie).

Przyłączenie Kijowszczyzny, Wołynia i Podlasia w 1569 r. do Korony spowodowało, że szlachta tych ziem, która rozpoczęła łączyć się w litewski „polityczny naród”, z biegiem czasu wyodrębnić się zaczęła w naród etniczny.

³² H. Visneris, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo pavojai*, Vilnius 1991, s. 10.